
Focus

De zwijgende God

G. van Ek

N.a.v. Marjo Korpel & Johannes de Moor, *The Silent God*, Brill, Leiden, Boston 2011, x, 378 p., € 133 (ISBN 9789004203907); Idem, *De zwijgende God*, Skandalon, Vught 2011, x, 316 p., € 28,50 (ISBN 9789490708313).

Er zijn studies die bij hun verschijnen al meteen de aandacht trekken. Een dergelijke studie hebben Marjo Korpel (universitair hoofddocent Oude Testament aan de UU) en Johannes de Moor (emeritus hoogleraar Semitische Talen en Culturen van het oude Nabije Oosten aan de PThU) het licht laten zien. De titel alleen al trekt meteen de aandacht. De inhoud biedt een veelheid aan uiterst interessante teksten uit de *Umwelt* die het verstaan van de Bijbel in dezen verhelderen. Daarbij blijven de auteurs niet bij hun vakgebied staan. Ze gaan moedig het gesprek aan met de moderne tijd, waarin men alleen nog lijkt te weten van een zwijgende God. Daarmee is er een waardevolle prestatie geleverd, die een uitgebreide bespreking rechtvaardigt.

De Nederlandstalige versie is een bewerking van de Engelstalige wetenschappelijke editie. Daarbij is de wetenschappelijke verantwoording sterk ingeperkt, maar aan de andere kant is er ook materiaal toegevoegd met het oog op het Nederlandstalige lezerspubliek. Hieronder wordt geciteerd uit de Nederlandstalige editie. Paginaverwijzingen die daarbij cursief zijn weergegeven, betreffen de Engelstalige editie.

De studie zet in met een interessante bespreking van de zwijgende God in de moderne tijd. Het tweede hoofdstuk licht de opzet van het vervolg nader toe. In de hoofdstukken 3-6 staat het Bijbelse materiaal in de context van de oudheid centraal. Er wordt ingezet met het zwijgen tussen mensen en het loopt uit op het slothoofdstuk over de zwijgende God. De studie sluit af met een epiloog waarin een theologisch getinte slotbeschouwing wordt gegeven. Beide edities bevatten naast een lijst met afkortingen en een uitgebreide bibliografie een uitvoerig register van onderwerpen en een register van Bijbelteksten. De wetenschappelijke editie heeft als extra een aparte index van *Umwelt*teksten.

Hoe relevant was het thema voor de Bijbelschrijvers?

Het zesde hoofdstuk, waar het eigenlijke thema wordt behandeld, is relatief kort. Als reden daarvoor geven de auteurs aan dat ‘het aantal bewijsplaatsen voor zowel het zwijgen van de goden in het oude Nabije Oosten als ook het zwijgen van God in de Bijbel gering is’ (248, 274). Ze verwijzen hiervoor naar een in het eerste hoofdstuk opgenomen statistiek betreffende het spreken en zwijgen van God in de Hebreeuwse Bijbel. Zij baseren zich daarbij op het voorkomen van werkwoorden en naamwoorden (33, 35). De verhouding van het spreken tot het zwijgen van God blijkt dan 98,5%-1,5% te zijn. Dat is inderdaad een indrukwekkend verschil en op grond daarvan concluderen de auteurs niet alleen dat het thema ‘goddelijk zwijgen’ eigenlijk niet erg belangrijk was in de wereld van de Bijbel, maar ook dat de huidige actualiteit daarvan vooral moet worden gezien als een product van de moderne tijd (33, 35-36, 248, 274).

In de wetenschappelijke editie wordt de waarde van de gegeven statistiek genuanceerd doordat de auteurs aangeven dat naast expliciet woordgebruik er uiteraard sprake kan zijn van impliciete verwijzingen. In deze studie komen dergelijke impliciete verwijzingen wel aan de orde, maar ze zijn niet in de statistiek verwerkt, omdat ze volgens de auteurs vaak discutabel zijn (35 n.112).

De auteurs nuanceren de waarde van deze statistiek nog meer door uitgebreid aandacht te besteden aan fysieke spaties die in de verschillende handschriften van de Hebreeuwse Bijbel heel vaak retorische stiltes markeren. In hoeverre de waarde van de statistiek hierdoor wordt beïnvloed en wat het gevolg is voor de conclusies die op grond van deze statistiek worden getrokken, wordt door de auteurs niet nader verhelderd. De vraag moet dan ook gesteld worden: was het thema voor de Bijbelschrijvers inderdaad zo weinig relevant als op grond van de statistiek wordt geconcludeerd?

De relevantie van oude én nieuwe lezers voor het verstaan

Het belang dat de auteurs hechten aan het gegeven van fysieke spaties in de tekst waardoor retorische stiltes worden uitgedrukt, is ook om een andere reden dan de hierboven genoemde van belang. Aangezien deze fysieke spaties het product zijn van later redactiewerk, geven de auteurs daarmee impliciet aan dat zij waarde hechten aan de moderne hermeneutische conclusie dat lezers invloed hebben op de interpretatie van teksten. De redacteuren die middels fysieke spaties Gods zwijgen op deze wijze hebben laten oplichten, zijn immers latere lezers die daarmee hun eigen interpretatie van de tekst expliciet kenbaar maken. Dan komt echter wel de vraag op, waarom halt houden bij de fysieke spaties in de verschillende overgeleverde handschriften en de moderne lezer niet honoreren, wanneer deze verwacht of zou wensen dat God zou spreken, terwijl Hij zich in stilzwijgen lijkt te hullen?

Het valt in dit verband namelijk direct op dat het eerste hoofdstuk en de epiloog met veel passie zijn geschreven. De moderne lezer doet dan helemaal mee, terwijl bij de bespreking van het eigenlijke tekstmateriaal er veel meer distantie wordt gevoeld en de moderne lezer meer op afstand blijft. Ongetwijfeld speelt hierbij de noodzakelijke wetenschappelijke distantie een rol, maar de vraag moet gesteld worden of het niet vruchtbaarder voor de behandeling van dit thema zou zijn geweest indien de moderne lezer bij de bespreking van het relevante Bijbelse materiaal minder op afstand zou zijn gezet.

Ter illustratie hiervan wijzen we op de klassieke uitleg die in deze studie wordt gegeven van het antwoord dat God aan Job geeft. God overweldigt volgens de auteurs Job hier gewoonweg met zijn grootsheid als Schepper van het heelal en Hij reageert in feite *niet* (cursief auteurs) op Jobs klacht (212, 237). Een dergelijke uitleg is niet alleen onbevredigend voor de moderne hoorder, maar de vraag is ook of deze interpretatie recht doet aan de uiteindelijke reactie van Job, waardoor minstens de indruk wordt gewekt dat hij *wel* een antwoord heeft gekregen en zich zeker niet alleen maar overweldigd heeft gevoeld. Indien de moderne lezer met haar of zijn vragen meer was betrokken bij de behandeling van een dergelijke passage, dan had het tot een gesprek kunnen komen op grond waarvan tekst en moderne lezer elkaar mogelijk op een dieper niveau hadden kunnen ontmoeten.

Behoort het zwijgen tot het wezen van God?

De auteurs zijn scherp in hun discussie met theologen die het zwijgen van God positief willen duiden en dat zien als een onontbeerlijk aspect van zijn wezen. Argumentaties in die trant zijn volgens de auteurs al snel dubbelzinnig en duister. Tegenover de opvatting van dergelijke theologen die ‘balanceren tussen aan- en afwezigheid van God, alsof het *gelijkwaardige* (cursief auteurs) eigenschappen van God zouden zijn’ (36, 40), stellen zij een belangrijke correctie voor door onderscheid te maken tussen karakteristieke en niet-karakteristieke eigenschappen van God. Op grond van dit onderscheid concluderen de auteurs dat de gelovige ‘moet weten dat de donkere kant van God niet tot zijn wezen behoort’ (37, 40).

Zij funderen hun positie op een passage uit de dissertatie van Willem Maarten Dekker (*De relationaliteit van God*, Zoetermeer 2008, 376), waarin hij stelt dat het systematisch-theologisch noodzakelijk is om niet alleen te onderscheiden tussen een eigenlijke en oneigenlijke zijnswijze van de mens, maar ook tussen een oneigenlijke en een eigenlijke zijnswijze van God. Op grond van dit onderscheid concludeert Dekker vervolgens dat God zichzelf is ‘als een God van mensen, een God van liefde en genade. Daarin drukt zijn

wezen zich uit. Tegelijk is dit niet de enige wijze waarop God bestaat. Hij bestaat ook als toornende (...) Daarin drukt zich zijn onwezen uit. Ook op deze wijze is God God. Maar Hij is daarin niet zichzelf.'

Is deze taal niet even duister als de taal die de auteurs menen te moeten afwijzen? Wat moeten we ons voorstellen bij de uitdrukking dat 'God in zijn toorn *niet zichzelf is*'? Wie is Hij dan wel? Wat moeten we denken bij het feit dat 'in zijn toorn *zijn onwezen zich uitdrukt*'! En wanneer wij spreken over de eigenschappen van God, dan hebben we het klassiek gesproken toch over de *virtutes Dei*, de *deugden* van God? Hoe kunnen we dan nog – zoals de auteurs in navolging van Dekker doen – spreken over *karacteristieke* en *niet-karakteristieke eigenschappen* van God? Deze positie overtuigt niet. Het probleem is echter dat daarmee wel het fundament is gelegd voor het vervolg van deze studie. Nu het eenmaal duidelijk is dat de donkere, zwijgende kant niet tot het wezen van God behoort, is de angel eruit gehaald. Bijbelteksten kunnen nu ook om die reden rustig vanuit een houding van wetenschappelijke distantie gelezen worden, want de uitkomst is bij voorbaat ongevaarlijk, het probleem van meet af aan geneutraliseerd. De keuze voor het gegeven systematisch-theologische standpunt vormt op deze wijze echter wel een verhindering voor de moderne lezer om in een diepgaand gesprek met de tekst te komen.

Crisis van de moderniteit: taal of theodicee?

Waar ligt voor de moderne mens nu het eigenlijke probleem met betrekking tot het zwijgen van God? Licht dat bij de theodicee of misschien veel meer – gegeven het zwijgen van God als articulatie van zijn spreken – bij de taal, het spreken zelf? De auteurs stellen terecht de vraag wat religieuze taal nu eigenlijk is. Met name in de wetenschappelijke editie gaan zij daar vrij uitvoerig op in. Verschillende aspecten van de taal, waaronder vooral het metaforische spreken, worden behandeld. Het zwijgen wordt daarbij wel geïmpliciteerd, maar de taal als zodanig, het spreken zelf, niet of nauwelijks. Mensen kunnen uiteraard verkeerde keuzes maken en verkeerd antwoorden op de openbaring (202, 225), maar met het spreken zelf lijkt er verder geen probleem te zijn, behalve dan dat de taal uiteraard altijd tekort zal schieten om het meest wezenlijke van God te beschrijven (51, 57). Hier ligt nu precies het probleem: de taal zelf is door de moderniteit in een crisis geraakt en daarvan geven de auteurs zich niet of nauwelijks rekenschap. Om dit te verduidelijken kunnen we goed gebruikmaken van hetgeen de auteurs zelf te berde brengen. In hun conclusie aan het slot van het hoofdstuk over de zwijgende God laten zij duidelijk zien dat in het oude Nabije Oosten – en de Bijbel deelt daar op eigen wijze in – de Schepper de eerste is die sprak (248, 274, 250, 276).

Taal is ten diepste dan ook scheppend spreken. De oudoosterse mens wist

daarbij heel goed dat scheppen geen vanzelfsprekende zaak was. Altijd weer moet opnieuw – evenals in het begin – de chaos worden overwonnen door een scheppend spreken dat niet minder is dan het voortbrengen van het licht uit de duisternis. Deelnemen aan het scheppende spreken van God impliceert daarbij niet minder dan een opstanding uit de doden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wij hiervoor terugschrikken en liever het bestaande bevestigen dan staan in de vrijheid waartoe we in het scheppende handelen van God geroepen zijn. Paulus laat ons aan zijn leven zien hoe hij door kruis en opstanding bij *deze* vrijheid is uitgekomen. Het is in dit licht dan ook geheel onjuist om – zoals de auteurs doen – een tegenstelling te creëren tussen een theologie die gebaseerd is op het lijden en sterven van Jezus Christus en een theologie die haar vertrekpunt neemt in het getuigenis van de *levende* (cursief auteurs) God (35, 38).

Waar de oudoosterse mens nog geworteld was in het scheppende spreken van God en de goden, daar heeft de moderniteit dit spreken zo veel mogelijk willen uitbannen: secularisatie als ontschepping van de taal, het spreken! Het gevolg is dat het grondinstituut van de werkelijkheid, de taal, het spreken, door de moderniteit tot op het fundament is aangetast. Daarmee is de westerse maatschappij in een crisis geraakt als nooit tevoren in de geschiedenis; een crisis die juist ook de kerk in het hart raakt!

De geschiedenis als scheppend spreken is voor de moderne mens tot een voortgaand proces geworden, waarbij de toekomst zich enkel en alleen nog uit het verleden lijkt te ontwikkelen. Hoe diep de auteurs geworteld zijn in dit moderne denken, laat zich goed illustreren aan de hand van het eerste hoofdstuk en de epiloog. Hier benadrukken zij dat schepping een voortgaand proces is (258, 285, 275, 302), waarbij je ‘gebruikmakend van je eigen mogelijkheden, je leven kunt inrichten’ (36, 39). In dit verband is het tevens opvallend dat de woorden ‘vrij’ en ‘vrijheid’ in deze studie niet alleen veelvuldig worden gebezigd, maar ook geheel in moderne zin ingekleurd worden als *keuzevrijheid*.

Gezien deze opvatting van geschiedenis en vrijheid is het niet verwonderlijk dat uiteindelijk de boodschap van deze studie is dat ‘van *mensen* (cursief Nederlandstalige editie) gevraagd wordt het woord van God te spreken’ (276, 303), terwijl omgekeerd de crisis van de moderniteit ten diepste vraagt om mensen die zich met huid en haar laten betrekken bij *het scheppende spreken van God*.

Historisch-kritisch onderzoek als Bijbelse theologie?

De auteurs geven terecht aan dat het thema ‘de zwijgende God’ in wezen Bijbels-theologisch van aard is (61, 75). Deze studie laat zich dan ook lezen als een Bijbels-theologisch ontwerp van het spreken en zwijgen van God. Nu is

het eigen aan de Bijbelse theologie dat deze zich bevindt in het spanningsveld tussen exegetische en systematische theologie. Dat er in deze studie een fundamentele beslissing wordt genomen op grond van systematisch-theologische overwegingen, werd hierboven al uiteengezet. Daarnaast moet ook gezegd worden dat dit Bijbels-theologische ontwerp sterk geworteld – of beter nog gefundeerd – is in het historisch-kritisch onderzoek. Daarmee komt echter te weinig het onderscheid tussen Bijbelse theologie en historische kritiek aan het licht. Historisch-kritisch onderzoek richt zich op het *verleden* en verstaat een tekst tegen en vanuit de historische achtergrond waarin deze is geschreven. De Bijbelse theologie richt zich daarentegen op het scheppende spreken van God dat vanuit zijn *toekomst* onze werkelijkheid transformeert. Bijbelse theologie maakt voor het verstaan van teksten zeker gebruik van de resultaten van historisch-kritisch onderzoek, maar zij laat zich daarop niet funderen. In deze lijn dient ook de uitspraak dat Bijbeluitleg een cumulatief proces is (270, 297), nader te worden verhelderd. Bijbeluitleg als historische en literaire discipline is inderdaad een cumulatief proces. Bijbeluitleg als verkondiging deelt daarentegen in het (her)scheppende spreken van God.

Conclusie

Deze studie biedt veel materiaal, waarvoor we de auteurs dankbaar mogen zijn. Ook wordt er bij de auteurs een diep verlangen geproefd om de moderniteit te overwinnen. Paradoxaal genoeg wordt de moderniteit door hen eerder eerder bevestigd dan overwonnen. Toch is het tegelijk ook een hoopvolle studie. Zij laat zien hoe het scheppende spreken van God in de Bijbel bij alle onderscheid diepgeworteld is in de taal van de *Umwelt*. Tegelijk laat zij zien hoe in de moderne tijd het scheppende spreken zich niet geheel heeft laten uitbannen; daarvoor lijkt het toch te diep verworteld te zijn in de werkelijkheid. Soms licht het in grenssituaties dan ook even op. Het bordje met het opschrift dat Oscar, de tienjarige, ongeneeslijk zieke en niet gelovig opgevoede jongen uit de novelle *Oscar et la dame rose* van Eric-Emmanuel Schmitt (2002), de laatste drie dagen van zijn leven op zijn nachtkastje had neergezet, getuigt ervan: ‘Alleen God mag mij wakker maken (31, 33).’